

امامت در اندیشه و کلام حضرت فاطمه علیها السلام

رمضان محمدی *

چکیده

قول، فعل و تقریرات حضرت زهرا علیها السلام به عنوان شخصیت بانوی نمونه اسلام، ملاک عمل و نظر محسوب شده و حجیت دینی دارد. از جمله این اقوال، سخنان استوار و قدسی آن حضرت در دفاع از دین خدا و وصی بلافصل حضرت پیامبر صلی الله علیه و آله است که به عنوان نخستین باورهای شیعی مورد تایید اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله واقع شده و توسط آنان تکمیل و به عنوان بخشی از عقاید شیعه درآمده است. در واقع مسأله جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله، ادله اثبات امامت امیرالمؤمنان علیه السلام و امامت امامان شیعه، ویژگی‌های امام، فلسفه امامت و امامت دوازدهم از رئوس سخنان گهربار و راهگشای آن حضرت علیها السلام به شمار می‌رود. این سخنان و تعالیم ارزشمند منظومه‌ای سیاسی و اعتقادی را ترسیم می‌نماید که می‌تواند بیانگر بسیاری از باورها و خطوط فکری کلی شیعه بوده و ملاک نظر و عمل متبعان قرار گیرد.

واژگان کلیدی

فاطمه زهرا علیها السلام، شیعه، رسول خدا صلی الله علیه و آله، امامت

* - کارشناس ارشد تاریخ اسلام، عضو هیأت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

(۱) مقدمه

شخصیت حضرت زهرا علیها السلام نه در بین زنان که در بین تمامی انسان‌ها یک شخصیت برجسته و ممتاز است. آن حضرت دارای فضایل بی‌هتا و فراوانی است که موجبات عشق و دلدادگی اشرف مخلوقات، رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم را به وی فراهم می‌ساخت به طوری که آن حضرت در رفتار و عمل فاطمه را بسیار تکریم می‌نمود. هنگامی که فاطمه علیها السلام نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌آمد، رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به ایشان خوش آمد می‌گفت، دستان او را می‌بوسید و وی را در جای خود می‌نشاند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۳، ص ۲۵). او محبوبترین اشخاص نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بود: «كَانَتْ أَحَبَّ أَهْلِ آلِهِ» (بیهقی، بی‌تا: ص ۲۱۸).

ابن ابی الحدید می‌نویسد: «رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فاطمه را بیش از آنچه مردم گمان می‌کنند و بیش از آنچه مردان به دختران خود احترام می‌کنند، گرامی می‌داشت تا جایی که از مرز محبت پدران به فرزندان فراتر می‌رفت» (ابن ابی الحدید، بی‌تا: ج ۹، ص ۱۹۳).
 اصرار رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بر تجلیل و ستایش از فاطمه علیها السلام با توجه به جنبه‌های وجودی حضرت فاطمه علیها السلام بود که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، بهترین نقش را در پرورش آن جنبه‌ها و عالی‌ترین اثر را در ظهور و بروز استعدادهای انسانی و به فعلیت رساندن آنها داشت (ر.ک. همان: ج ۱۸، ص ۲۵۲؛ ۱۳۴). این جنبه‌های وجودی فاطمه علیها السلام از ایشان علامت روشن حق ساخت و مسؤولیت سنگینی را بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به وی واگذار نمود.

عبید بن کثیر به سند متصل از سلمان فارسی نقل کرده است: «بعضی از همسران رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به ایشان معترض بودند که خیلی فاطمه را دوست داری؟ حضرت فرمود: هرگاه شوق بهشت پیدا می‌کنم، وی را در برمی‌گیرم و از او بوی بهشت

امامت در اندیشه و کلام حضرت زهرا علیها السلام

استشمام می‌کنم» (حسین بن عبد الوهاب، ۱۳۶۹: ص ۵۰؛ قرطبی، ۱۴۰۶: ص ۳۹).
این نوشتار مروری کوتاه، بر بخش‌هایی از سخنان عمیق حضرت فاطمه علیها السلام، در تبیین مسایل دینی و ترسیم خطوط فکری شیعه است. لازم به ذکر است که بیشترین حجم سخنان آن حضرت در دفاع از امامت و جانشینی امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام است. از این رو برای درک ویژگی این اصل، نخست به اهمیت امامت نزد شیعیان پرداخته و در ادامه، مهم‌ترین باورهای شیعی در سخنان آن حضرت بیان می‌شود.

۲) اهمیت امامت

اساسی‌ترین محور اندیشه دینی مکتب تشیع، توحید و ولایت است که بخشی از سخنان حضرت فاطمه علیها السلام را به خود اختصاص داده، سپس ارتباط آن دو را با هم بیان و بر آن تأکید شده است. طرح مسأله توحید در سخنان آن حضرت برای دفاع از ولایت امیرالمؤمنین علیه السلام و ارتباط این دو به جهت این است که ولایت، نشانه و سایه توحید است؛ بدین معنا که ولایت یعنی حکومت و حکومت چیزی است که در جامعه اسلامی متعلق به خداست و از خدای متعال به پیامبر و از ایشان به ولی مؤمنین می‌رسد، (شعاعی از تیر اعظم حضرت محمد مصطفی، ۱۳۸۵: ص ۲۹۱). لذا در روایت امام باقر علیه السلام چنین آمده است: «إِذَا لَوْ أَنَّ رَجُلًا قَامَ لَيْلَهُ وَ صَامَ نَهَارَهُ وَ تَصَدَّقَ بِجَمِيعِ مَالِهِ وَ حَجَّ جَمِيعَ دَهْرِهِ وَ لَمْ يَعْرِفْ وِلَايَةَ وَلِيِّ اللَّهِ فَيُؤَالِيَهُ وَ يَكُونُ جَمِيعُ أَعْمَالِهِ بِدَلَالَتِهِ إِلَيْهِ مَكَانَ عَلَى اللَّهِ عِزٌّ وَ جَلٌّ حَقٌّ فِي ثَوَابِهِ وَ مَكَانَ مِنْ أَهْلِ الْإِيمَانِ» (برقی، بی‌تا: ج ۱، ص ۲۸۷؛ کلینی، ۱۳۸۸: ج ۱، ص ۱۹). ولایت مهم‌تر از سایر احکام دینی است و اگر ولایت اهل‌بیت و امامت آنان نباشد، انسان نمی‌تواند اهل ایمان باشد. از این رو مسأله ولایت و امامت از مهمترین و اصیل‌ترین مباحث زیربنایی عقیدتی

و از مفاهیم کلیدی سیاسی در بین فرقه‌های اسلامی در دوره‌های مختلف تاریخی بوده است؛ با این تفاوت که امامت در نظر امامیه از مهمترین و اساسی‌ترین اصول اعتقادی مکتب تشیع (مظفر، ۱۳۹۶ق: ص ۸، فیاض لاهیجی، ۱۳۷۲: ص ۴۶۷) و بنا بر نظریه برخی از اهل سنت از فروع دین است (غزالی، ۱۳۹۳ق: ص ۲۳۶؛ مظفر، ۱۳۹۶ق: ج ۲، ص ۴؛ بحرانی، بی‌تا: ص ۳۶۳). لذا علمای شیعه، امامت را شامل ریاستی عمومی که در بردارنده امور دینی و دنیایی می‌شود^۱، تعریف نموده‌اند (بحرانی، ۱۴۰۶ق: ص ۱۷۴؛ طوسی، ۱۳۶۳: ص ۲۴۸؛ حلی، ۱۴۰۳ق: ص ۳۹). به عبارت دیگر امامت در باطن نوعی ولایت بر انسان و اعمال اوست و در ظاهر علاوه بر هدایت انسان و نشان دادن راه، تا مقصد نهایی همراهی کردن انسان است (طباطبایی، ۱۳۹۴ق: ج ۱، صص ۲۷۵-۲۷۰). بنابراین امامت، لطف خداوند نسبت به بندگانش می‌باشد (حلی، ۱۴۱۷ق: ص ۳۸۴). در واقع امامت نظیر نبوت، از مسائلی است که از حد بشری بیرون است و باید از طریق وحی و تعیین الهی باشد؛ منتها با این تفاوت که نبوت مستقیماً از ناحیه خداست و ارتباط پیامبر با خدا است و امامت تعیینی از ناحیه خدا به واسطه پیامبر است (مطهری، ۱۳۶۸: ص ۹۲). لذا هنگامی که حضرت زهرا از برگرداندن خلافت به مسیر اصلی خود ناامید شد، فرمود: «و لبئس ما تأولتم، غِبّه و بیلاً» (به بد تأویلی افتادید، عاقبت این کار وخیم است) (طبرسی، ۱۴۱۶ق: ج ۱، ص ۱۴۴؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا: ج ۱، ص ۲۹). سپس با استناد به آیه شریفه «وَحَسْبِرْ هُنَالِكَ الْمُجْبِلُونَ...» (غافر، ۷۸) کار آنان را مصداق زیانکاران و روندگان راه باطل دانست.

بنابراین با توجه به امامت رسالت خاتمه یافته، اما هدایت ادامه دارد و امامت، ادامه رسالت است. لذا شیعیان بر این باورند که امامت از طرف پیامبر اکرم ﷺ

۱ - الامامة ریاسة عامة فی امور الدین و الدنيا

امامت در اندیشه و کلام حضرت زهرا علیها السلام

منصوص بوده و امامت از نسل علی علیه السلام و فاطمه است و از اولاد آن دو خارج نمی‌شود، مگر به ظلم و ستم (ر.ک. نوبختی، ۱۳۵۵: ص ۱۸؛ دائرة المعارف القرن العشرين، ۱۹۷۱م: ج ۲، ص ۵۷). در تفکر شیعی امامت منصوص معصوم است (نباطی، ۱۳۸۴: ج ۱، ص ۱۱۲؛ مظفر، ۱۳۹۶ق: ج ۲، ص ۷). لذا شهرستانی می‌نویسد: «شیعه به کسی اطلاق می‌شود که تنها از علی علیه السلام پیروی می‌کند و قائل به امامت منصوص وی می‌باشد و ایشان را وصی رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌داند» (شهرستانی، بی تا: ج ۱، ص ۱۳۰). به هر حال شیعه اصل امامت را معرف مذهب می‌شمارد و آن را داخل در حوزه ایمانیات می‌داند (ر.ک. مطهری، ۱۳۶۲: ص ۱۷۹). البته مباحث مربوط به امامت از عصر نبوت مطرح بوده است؛ چنانکه صاحب مناقب نقل کرده، روزی رسول خدا صلی الله علیه و آله فاطمه را ناراحت دید و علت را پرسید؟ حضرت زهرا علیها السلام فرمود: عایشه به مادرم فخر فروشی می‌کند و می‌گوید او پیرزن و ازدواج کرده بود! رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: مادرت شایسته این بود که امامت این امت از دامن او باشند «ان بطن امک کان لامامه» (ر.ک. ابن شهر آشوب، بی تا: ج ۳، ص ۳۸۳). در روایت دیگری رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «...وَالْأَيْمَةُ مِنْ وَلَدِهَا أُمَّنَاءُ رَبِّي وَ حَبْلُهُ الْمَمْدُودُ مِنْ اِعْتَصَمَ بِهِمْ نَجَا وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهُمْ هَوَى» (امامان از فرزندان فاطمه امین خداوند متعال و ریسمان کشیده او هستند، هر که به آنان تمسک جوید نجات می‌یابد و هر که از آنان تخلف نماید، هلاک می‌شود) (فتال نیشابوری، ۱۳۸۶: ص ۳۲۵؛ ابن طاووس، ۱۳۹۹ق: ص ۱۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۷۶، ص ۳۵۵). روایت مشابه این از حضرت فاطمه علیها السلام نیز وارد شده است (ر.ک. حر عاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۶، ص ۲۴۴). علاوه بر اینها انصار در بیعت عقبه با پیامبر صلی الله علیه و آله بر این اساس بیعت کردند که در هر شرایطی از پیامبر صلی الله علیه و آله اطاعت کنند و در مسأله جاننشینی با وی به نزاع بر نخیزند «و لا تنازع الامر اهله» (هینمی، ۱۴۰۸ق: ج ۶، ص ۴۹؛ امینی، ۱۳۹۸ق: ج ۷، ص ۱۳۴). مراد از «امر» در اینجا امر در آیه اولوا الامر است. یا

فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان

هنگامی که قبیله بنی عامر، خدمت پیامبر ﷺ رسیدند و گفتند مسلمان می شویم و شما را یاری می دهیم به شرط اینکه بعد از شما، جانشینی از آن ما باشد، پیامبر ﷺ فرمود: «ان الامر الی الله یضعه حیث یشاء»، (این امر به دست خداست، هر که را خواست انتخاب می کند) (طبری، بی تا: ج ۳، ص ۴۳۰؛ بلاذری، ۴۱۷: ج ۲، ص ۱۰۲).

بنابراین بنیادهای نخستین مسأله امامت را رسول خدا ﷺ بنا نهاد، اما اساس آن را بعد از رحلت رسول خدا ﷺ به صورتی که در مکتب تشیع است، نخستین بار حضرت زهرا علیها السلام طرح کرد، گر چه مسلم است که آموخته های این بانوی بزرگ اسلام هر چه بود از دامن رسول خدا ﷺ برخاسته بود و بعد از ایشان، امیرالمؤمنین علیه السلام و فرزندان او نیز که آموخته های ایشان جز تعالیم رسول خدا ﷺ نبود، تعالیمی همچون تعالیم دختر بزرگوار رسول خدا ﷺ و در ادامه همان تعالیم، خطوط فکری شیعه را در سطح وسیع تری ترسیم کردند.

شایان ذکر است با مروری بر خطبه حضرت فاطمه علیها السلام روشن می شود که کسانی که اصل امامت را به نص ثابت می دانند و آن را از اصول دین می شمارند، بسیاری از رویکردها و مبانی آنان در مسائل حکومتی نیز تغییر پیدا می کند و رابطه امام با امت، رابطه امام با کتاب خدا و... تعریفی می یابد که اگر امامت را از فروع و به انتخاب مردم بدانیم، چنین رابطه ای بین آن ها به وجود نمی آید.

از مسائل دیگر مبتنی بر امامت منصوص، عصمت امام، علم امام و اطاعت از امام است (نباطی، ۱۳۸۴: ج ۱، ص ۱۱۲؛ مظفر، ۱۳۹۶: ج ۲، ص ۷) که در ادامه این نوشتار به آن پرداخته می شود.

امامت در اندیشه و کلام حضرت زهرا علیها السلام

۳) نقش حضرت علیها السلام در تبیین خطوط کلی باورهای شیعه

با مروری کوتاه بر خطب و سخنان باقی مانده از دختر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله خواهیم دانست که پاره ای از اندیشه‌های فکری سیاسی شیعه، نخستین بار توسط حضرت فاطمه علیها السلام طرح شده است، با اینکه عمر آن حضرت بسیار کوتاه بود و در طی آن مدت، زمینه مناسبی برای نشان دادن آثار و تفکرات خویش نداشت، اما در همین مدت کم بعد از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله با همه تألمات روحی که داشت، در سخنانی که از ایشان باقی مانده، معارف عمیق و والایی نهفته است که جز نهج البلاغه همسنگی برای آن نمی‌توان یافت.

مباحث و تحلیل‌های عمیق حضرت درباره توحید، معاد، امامت اهل بیت و فلسفه احکام الهی، بیانگر بینش دقیق ایشان در پیچیده‌ترین مسائل دینی است و نشان از آن دارد که مقبولیت و مشروعیت دینی و مبنا قرار دادن دین، مقدم بر هر مسأله دیگری است. مباحث مطرح شده در خطبه حضرت علیها السلام عبارتند از: تحلیل فشرده و عمیقی پیرامون مسأله توحید، علم الهی و هدف آفرینش، هدف از بعثت رسل، مقام والای پیامبر صلی الله علیه و آله، نجات از تشمت و تفرقه به برکت وجود پیامبر صلی الله علیه و آله، امامت اهل بیت علیهم السلام، مسئولیت امت اسلام بعد از رحلت آن حضرت بر اساس مشروعیت دینی، اهمیت و ویژگی‌های قرآن (حضرت در این بخش دوازده ویژگی برای قرآن ذکر می‌کند)، ذکر احکام و حدود الهی و اهم مسائل قضایی اسلام مثل حدود و قصاص.

۳-۱) جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله

حضرت زهرا علیها السلام پس از ذکر ویژگی‌های قرآن، می‌فرماید: «به این قرآن گوش فرا ندادید. اگر به آن گوش می‌کردید، چنان زود سقیفه را تشکیل نمی‌دادید و

به امامت اهل بیت بی توجهی و خلیفه را خودتان انتخاب نمی کردید» (طبرسی، ۱۴۱۶ق: ج ۱، ص ۲۶۵). توجه حضرت فاطمه علیها السلام در درجه نخست به مسأله جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله است و همه دین و رستگاری مسلمانان را با آن مرتبط می داند. مسأله جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله مهمترین اصل اعتقادی شیعه است و نقش محوری در باور شیعیان دارد. حضرت فاطمه علیها السلام امامت را مختص به خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله و در رأس آنان حق علی علیه السلام می داند و توجه به توحید و رسالت پیامبر صلی الله علیه و آله را نیز مقدمه این امر می شمارد (همان، ص ۲۵۹). بنابراین در تفکر حضرت فاطمه علیها السلام، جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله از مسایل ضروری دین است و این نگاه به امامت در پس شکل گیری سقیفه بنی ساعده و نخستین بار در کلمات حضرت زهرا علیها السلام آمده است.

براساس این دیدگاه امامت منصبی است الهی و امام از جانب خداوند برگزیده و هدایت می شود. طرح مسأله معاد و معارف قرآنی در خطبه‌ای که به دفاع از امامت است، نمی تواند بی ارتباط با امامت باشد، «علم و عصمت» امام سبب می شود وی آشنا به هر دو نشئه طبیعت و آخرت و محفوظ از خطا باشد و نقش محوری در هدایت انسان‌ها دارد؛ بنابراین امامت با معاد نیز مرتبط است. حضرت در این خطبه کوتاه^۱ که بعد از سقیفه بنی ساعده^۲ به بهانه غصب فدک در مسجد مدینه و به دفاع از حضرت علی علیه السلام خواند، بین افکاری که سقیفه را به وجود آورد و تفکر

۱. خطبه حضرت زهرا علیها السلام در مسجد مدینه، نخستین بار در «بلاغات النساء» احمد بن ابی طاهر طیفور آمده است؛ بعد از وی این خطبه در «علل الشرایع» صدوق، «شافی» سید مرتضی، «شرح نهج البلاغه» ابن ابی الحدید، «کشف الغم» اربلی، «طرائف» سیدین طاروس، «مناقب» اصفهانی و «احتجاج» طبرسی نیز نقل شده است.

۲. بعد از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله مسأله جانشینی آن حضرت با بحران مواجه شد. آن حضرت در آخرین روزهای حیات خویش سپاه اسامه را تشکیل داد و دستور داد تا سران مهاجر و انصار به سرحدات روم بروند، اما سپاه اسامه بدون هیچ دلیل موجهی حرکت نکرد تا رسول خدا صلی الله علیه و آله رحلت کرد و انصار از خوف تسلط مهاجران، عجلانه در سقیفه بنی ساعده جمع شدند (ابن سعد، ۱۴۱۰ق: ج ۳، ص ۱۸۲) تا رهبری از خود انتخاب کنند. اشتباه عجلانه انصار برای انتخاب رهبر از بین خود، در حقیقت موقعیت مناسبی برای ابوبکر فراهم ساخت و با ابوبکر به عنوان خلیفه بیعت شد (مادلونگ، ۱۳۷۷: ص ۶۳).

اهل بیت علیهم السلام که تنها به سلامت دین می‌اندیشیدند، تمییز داده و با انحرافات که در اصول سیاسی اسلام ایجاد شده بود، به مبارزه برخاست و امامت را که مصداق آن در امام علی علیه السلام متبلور بود، عهد و پیمانی از جانب خداوند متعال و رسول وی دانسته و اعراض از امامت اهل بیت را از نخستین نشانه‌های انحراف در جامعه اسلامی قلمداد کرده است، لذا در وصیت نامه خود فرمود: «لا تصلى على امة نقضت عهد الله و عهد ابي رسول الله في امير المؤمنين علي» (خصیصی، ۱۴۱۱ق: ص ۱۷۸).

حضرت علاوه بر تبیین جایگاه امامت، این عاقبت شوم را برای نادیده گرفتن امامت پیش بینی می‌کرد که اگر نظام تثبیت شده الهی رسول اکرم صلی الله علیه و آله که با مجاهدت‌های بی‌شائبه ایشان پی‌ریزی شده بود، امروز به سود عده‌ای تغییر پیدا کند، روش عادلانه و الهی او به سیرت جاهلی بر می‌گردد و زمامداری، خاص گروه‌هایی می‌شود که در جاهلیت بر عرب سلطه سیاسی یا مہتری مالی داشتند.

حضرت زهرا علیها السلام به عنوان نمونه عالی و منحصر به فرد زن مسلمان و دختر رسول خدا صلی الله علیه و آله، اولین کسی بود که به دفاع از علی علیه السلام در مقابل تصمیم سقیفه بنی ساعده برخاست و معتقد بود که اهل سقیفه به بیراهه رفته‌اند و آنچه مایه وفاق امت می‌شود، امامت اهل بیت علیهم السلام است، لذا ضمن تقبیح کار سقیفه اصول فکری، اعتقادی، سیاسی و اجتماعی امامت را بیان کرد تا مسلمانان را گرد محور امامت اهل بیت علیهم السلام جمع کند. حضرت تأکید داشت که حاکمیت حق کسانی است که دین، حقانیت آنان را به رسمیت شناخته و بیان کرده است.

وقتی از جمع کردن مسلمانان حول محور اهل بیت علیهم السلام ناامید شد، موضع صریح و آشکار خود را در مقابل اقدام سقیفه بنی ساعده اتخاذ کرد. عده‌ای نیز به پیروی از حضرت به مخالفت با ابوبکر برخاسته و در خانه وی جمع شدند. سپس

حضرت از انصار کمک خواست، شب هنگام همراه دو فرزندش امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام به خانه‌های انصار می‌رفت و کمک می‌خواست (ابن ابی الحدید، بی‌تا: ج ۱۱، ص ۱۴). وقتی از این اقدامات هم ناامید گشت، فرمود: «به خدا سوگند بعد از هر نمازی شما را نفرین خواهم کرد» (ابن قتیبه، ۱۳۶۳: ج ۱، ص ۱۴). مهمترین موضع حضرت در مقابل سقیفه تاکید بر امامت اهل بیت بود و در همین راستا وصیت به دفن خود در شب و مخفیانه نمود که آثار و پیام این وصیت تا به امروز باقی و قبر مطهرش مخفی است (شیخ صدوق، ۱۳۶۱: ص ۳۵۶؛ جوهری بغدادی، ۱۴۱۳ق: ص ۱۴۷). حضرت بعد از ناامیدی از کمک انصار در جمع زنان نسبت به کدورت مردم به حضرت علی علیه السلام فرمود: چه باعث شد که با علی علیه السلام کینه توزی نمایند و انتقام گیرند؟ چون سوزش تیغ او را چشیدند و پایداری او را دیدند که نسبت به مرگ بی اعتنا بود، و... (ابن طیفور، بی‌تا: ص ۳۲).

عمر بن خطاب در واکنش به موضع گیری حضرت فاطمه علیها السلام نسبت به امامت جامعه، خانه آن حضرت را تهدید به آتش کرد (یعقوبی، بی‌تا: ج ۲، ص ۱۲۶؛ ابن قتیبه، ۱۳۶۳: ص ۱۸؛ مسعودی، ۱۴۰۹ق: ج ۲ ص ۳۰۱) و تمام امکانات مالی اهل بیت علیهم السلام اعم از خمس، فدک، سهم ذوی القربی را - که قرآن به آن تصریح دارد - از آنان گرفت (رک. طبری، بی‌تا: ج ۲، ص ۴۴۴؛ کحاله، بی‌تا: ج ۴، ص ۱۲۴؛ ابن عبدربه، ۱۴۰۳ق: ج ۴، ص ۲۶۰؛ مفید، ۱۴۱۳ق: ص ۱۱۵؛ ابن قتیبه، ۱۳۶۳: ص ۱۳).

فاطمه انصار و اکثر مهاجران بعد از اعتراض حضرت فاطمه علیها السلام متوجه شده و از انتخاب ابوبکر به عنوان خلیفه راضی نبوده و شکی نداشتند که علی علیه السلام امیر مومنان بوده و کسی بر وی مقدم نمی‌شود، چنانکه نقل شده: «وکان عامه المهاجرین و جل الانصار لایشکون ان علیاً هو صاحب الامر بعد رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم»

(یعقوبی، بی تا: ج ۲، ص ۱۲۴؛ ابن ابی الحدید، بی تا: ج ۶، ص ۲۳). اما کار از کار گذشته و بیعت با خلیفه تمام شده بود.

۳-۲) مرجعیت دینی اهل بیت

خطبه حضرت فاطمه علیها السلام با توجه به شرایط ایراد آن، دقیقاً مرتبط با نظریه سیاسی آن حضرت درباره امامت است. آن حضرت بین مرجعیت و زعامت دینی اهل بیت و زعامت سیاسی تفاوتی قابل نیست.

در نگاه آن حضرت مرجعیت انحصاری دینی و سیاسی باید ویژگی‌های خاصی را داشته باشد، به این معنا که علاوه بر اهمیت شخص حاکم، چگونگی حکومت حاکم نیز مهم است. لذا هنگامی که فلسفه و اسرار احکام الهی را بیان می‌کند، مثلاً فلسفه نماز را دوری از کبر و غرور و فلسفه حج را استحکام دین می‌شمارد، فلسفه عدالت را جلب مشارکت مردم و حفظ حقوق دیگران و فلسفه امر به معروف و نهی از منکر را اصلاح جامعه می‌داند و همه این‌ها را از مسایل مهم حکومت و مشروعیت آنها به دین برشمرده، در واقع نحوه حکومت کردن را می‌آموزد.

حضرت با تأکید بر اینکه یک ارتباط منطقی و ناگسستنی بین نبوت و امامت وجود دارد، می‌فرماید: «اقول عوداً و بدواً و لا اقول ما اقول غلطاً» (خصیبی، ۱۴۱۱ق: ۲۵۹). بعد از این تأکید و اصرار، اخوت پیامبر صلی الله علیه و آله را با علی علیه السلام و زحمات بی بدیل او را در خدمت پیامبر صلی الله علیه و آله گوشزد می‌کند (همان، ص ۲۵۷). این کار حضرت تعیین مصداق برای ویژگی‌های امام است. بنابراین علاوه بر حاکمیت سیاسی که حضرت برای امامت اهل بیت قابل می‌شوند، از آنان به عنوان مرجع دینی و مایه پویایی مسلمانان و پایداری دین نام می‌برند.

۳-۳ اصول کلی گزینش امام

۳-۳-۱ سبقت در اسلام و فداکاری

حضرت فاطمه علیها السلام برای بیان برتری امام علی علیه السلام و لازم‌الاتباع بودن ایشان، اشاره به سابقه فداکاری‌های آن حضرت کرده و می‌فرماید: «كَلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِّلْحَرْبِ... قَذَفَ أَحَاهُ فِي لَهَوَاتِهَا...» (هرگاه اینها آتش جنگ را روشن می‌کردند یا گمراهی سر برمی‌داشت یا مشرکی دهان به بیهوه‌گویی می‌گشاد، [آنگاه اگر] برادرش علی را در کام آنان می‌انداخت، علی علیه السلام باز نمی‌گشت تا بر سر و مغز مخالفان می‌نواخت و شعله آتش آنان را با شمشیر خود خاموش می‌کرد) (ابن طیفور، بی‌تا: ص ۱۳).

البته سبقت در اسلام بعدها نیز به عنوان یک مفهوم سیاسی مورد توجه دیگران قرار گرفت، به طوری که خلفای اولیه برای مشروعیت سیاسی خود به آن استدلال کردند (رک. ابن حنبل، بی‌تا: ج ۱، ح ۱۹۷۹۶، ۱۷۲۲).

۳-۳-۲ قرابت و خویشاوندی با رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم

از دیگر ویژگی‌های امام، قرابت با رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم است. از آن جهت که امام و جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم باید تحت نظارت مستقیم پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و در پرتوی آئین الهی تربیت شود، خداوند جانشینان حضرت را از بین اقربا و خویشاوندان وی برمی‌گزیند. البته انتخاب جانشین از خویشاوندان توسط انبیای گذشته نیز بود (حدید، ۲۶؛ انعام، ۸۴؛ بقره، ۱۲۴) علاوه بر اینکه در قرآن به اقربای رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم عنایت ویژه‌ای شده است. حضرت زهرا علیها السلام در این باره فرمود: «إيها الناس اعلموا انی فاطمه و ابی محمد... و ان تعزوه و تعرفوه تجدوه ابی دون نساءکم و اخا ابن عمی دون رجالکم». حضرت در این سخنان ضمن اشاره به اخوت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و امام علی علیه السلام، بر

امامت در اندیشه و کلام حضرت زهرا علیها السلام

قرابت این دو اشاره کرده و این قرابت را مایه عزت امام علی علیه السلام می‌داند: «ولنعم المعزى الیه» (چه سعادت‌مند و عزیز است کسی که به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نسبت داده شود) (طبرسی، ۱۴۱۶ق: ج ۱، ص ۱۴۷).

از موارد دیگری که به قرابت مربوط می‌شود و مورد تأکید آن حضرت بوده و امروز نیز جزو باورهای مسلم شیعه است و نخستین بار در کلمات ایشان آمد، سهم «ذوالقربی» است؛ به تصریح قرآن کریم ذوالقربی همان اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم هستند و از اموال مسلمانان حقی دارند که عمر پس از گرفتن فدک، حضرت فاطمه و دیگر بنی هاشم را از حقشان در خمس نیز محروم کرد. نتیجه این کار خلیفه، پیدایش اختلاف میان عالمان درباره «غنائم» و نحوه تقسیم آنها، «فیء»، «خمس» و دیگر مسایل بود. ریشه همه این اختلافات از مصادره هدیه رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به دست خلیفه و ممانعت از دادن ارث حضرت فاطمه علیها السلام و سهم ذی القربی به صاحبان آن بود. این اختلاف بعدها موجب اختلاف بزرگتری درباره شناختن اهل بیت شد (ایوب، ۱۴۱۳ق: ج ۱، ص ۳۸۸). تا اینکه در زمان امام صادق علیه السلام آن حضرت با گذاشتن شروطی محدوده اهل بیت را مشخص و برخی از اقوام مانند زیدیه را از این محدوده خارج نمود.

با توجه به این که قرابت در ذهن مسلمانان جایگاه ویژه‌ای داشت، حضرت نیز تأکید زیادی در توجه به قرابت اهل بیت کرده است. در اجتماع سقیفه بنی ساعده نیز، قریش برای تصدی خلافت به قرابت خود با رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم تمسک نمودند و از سخن تأثیر گذار «الائمة من قریش» بهره بردند. وقتی انصار به فضایل خود استدلال کردند، ابوبکر گفت: «عرب هرگز راضی نمی‌شود که مردی غیر از نزدیکان و اقربای رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم حکومت کند، خویشاوند و عشیره وی، ما هستیم، بدین

فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان

جهت کسی را یارای معارضه با ما در این جهت نیست» (ابن ابی الحدید، بی تا: ج ۲، ص ۳۸؛ ج ۶، ص ۹). حضرت علی علیه السلام نیز وقتی که استدلال مهاجرین را شنید فرمود: «با استدلال انتسابشان به شجره (پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم)، ثمره و میوه را ضایع کردند» (ابن ابی الحدید، بی تا: ج ۶، ص ۴). حضرت فاطمه نیز در مقام احتجاج با قریش که امامت را با توجه به قرابت با رسول صلی الله علیه و آله و سلم ربودند، در چند جای خطبه بر قرابت خویش و امام علی علیه السلام تأکید کرده و فرمود: «با ایها الناس اعلموا انی فاطمه و ابی محمد» و در جای دیگر فرمود: «اما کان رسول الله ابی یقول المرء یحفظ فی ولده» (ابن طیفور، بی تا: ص ۱۱۷؛ اربلی، ۱۴۰۵ق: ج ۲، ص ۱۱۳).

بنابراین یکی از ویژگی های امام در نظر حضرت زهرا علیها السلام پیوند با رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم است که در ادعای اهل سقیفه بنی ساعده مورد غفلت قرار نگرفت، اما در مصداق مغالطه شد.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

۳-۳-۳ وصایت و وراثت

سیره و سنت انبیای الهی انتخاب وصی است. چنانچه از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نقل شده، تمام انبیا وصی داشتند (صدوق، ۱۳۸۶: ج ۲، ص ۴۹۶). وصی، جانشین کسی است که بعد از مرگ کارهای مربوط به ایشان را انجام دهد.

مسأله وصایت قبل از اصل امامت مطرح بوده است؛ چنانکه یعقوبی در کتاب تاریخ خود به این مسأله در روز بیعت با حضرت علی علیه السلام اشاره می کند (یعقوبی، بی تا: ج ۲، ص ۷۹) و بلاذری نیز جمله اصحاب امام علی علیه السلام را در جنگ جمل نقل می کند که می گفتند «نقتل من ینخالف الأوصیا» (بلاذری، ۱۴۱۷ق: ج ۳، ص ۴۳). مسأله وصایت در جنگ صفین و نهروان نیز مطرح شده است (رک. یعقوبی، بی تا: ج ۲، ص ۱۹۲؛ مسعودی، ۱۴۰۹ق: ج ۲، ص ۴۲۸ و ۴۳۰؛ ج ۳، ص ۱۲؛ طبری، بی تا: ج ۴، ص ۳۴۰). در

سخنان امام حسن علیه السلام نیز این امر مورد تأکید قرار گرفته است (حاکم نیشابوری، ۱۴۰۶ق: ج ۳، ص ۱۷۲). اما نخستین بار در کلمات نورانی حضرت زهرا علیها السلام بر آن تأکید و غفلت از آن، خیانت به اهل بیت محسوب شده است. حضرت در این باره فرمود: «ویلکم ما اسرع ما خنتم الله و رسوله فینا اهل البیت و قد اوصاکم رسول الله باتباعنا و موذتنا و التمسک بنا» (قمی، ۱۳۴۳: ص ۱۷).

همچنین در جای دیگر فرمود: «فقد النبی و ظلم الوصی» (ابن شهر آشوب، بی تا: ج ۲، ص ۴۹؛ قمی، ۱۳۴۳: ص ۱۹۱)؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم از میان ما رخت بر بست و به وصی او ظلم شد.

و حضرت در جای دیگر، حدیث پیامبر در مورد حضرت علی علیه السلام را چنین بازگو نمود: «علی خیر من اخلفه فیکم هو الامام و الخلیفة بعدی» (خزاز قمی، بی تا: ص ۱۹۹) (علی بهترین کسی است که وی را جانشین خود در میان شما نهادم).

۳-۴) نص و تنصیص

بنابر عقیده شیعه، امام باید از طرف خدا انتخاب شود و به منظور ابلاغ به مردم، به پیامبر معرفی گردد. از این امر به نص یا تنصیص تعبیر می‌شود. شیعه وصایت و نص را ملاک تعیین امام می‌داند و منکر اصل شورا و بیعت در تعیین امام است. در حالی که اهل سنت، شورا و بیعت را دو ملاک تعیین امام می‌دانند و منکر وصایت و نص پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم بر امامت و جانشینی بعد از وی هستند. روایاتی که دال بر انتصاب و تنصیص بودن امامت و ولایت اهل بیت دارند، بسیار است (رک. کلینی، ۱۳۸۸ق: کتاب الحجة).

حضرت زهرا در بخشی از سخنان خود در جمع زنان انصار فرمود: «و تالله لو مالوا عن المحجة الانحة و تکافؤا عن زمام نبذه الیه رسول الله و زالو عن قبول الحجة الواضحة لردهم الیه و حملهم علیها و لسا بهم سیراً سجحاً...» (به خدا

سوگند اگر پای در میان می‌نهادند و علی را بر کاری که پیامبر به عهده او نهاد می‌گذارند، آسان آسان ایشان را به راه راست می‌برد و حق هر یک را بدو می‌سپرد چنانکه کسی زیان نبیند و هرکس میوه آنچه کشته است بچیند) و در بخش دیگری فرمود: «و قد اوصاکم رسول الله باتباعنا و مودتنا و التمسک بنا» (قمی، ۱۴۱۲ق: ص ۱۷). حضرت براساس تنصیصی بودن ولایت امام علی، خلافت را که زاده شده سقیفه بنی ساعده بود، انکار نمود و همان طوری که حضرت پیش بینی کرده بودند، خلافت به سلطنت و سپس به خود کامگی منجر شد.

۳-۳-۵ عصمت

از اصول مورد اتفاق شیعه در تصدی منصب امامت، دارا بودن ملکه عصمت است. عصمت در لغت به معنای «کف نفس و بازداشتن» است. در باور شیعه شخصی که دارای منصب نبوت یا امامت است، باید دارای عصمت باشد. به نظر امامیه وقتی انتخاب از جانب مردم مطرح می‌شود، که انتصابی از جانب خداوند نباشد، در این حال توجهی به عصمت حاکم نمی‌شود.

عصمت اهل بیت علیهم‌السلام نزد شیعه از آیات (مانند آیه «تطهیر»، «اولوالامر» و...) و احادیث (مانند حدیث «قلین»، «سفینه» و...) فراوانی استفاده می‌شود، اما آنچه درباره عصمت اهل بیت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از زبان فاطمه علیها‌السلام در احتجاج با مسلمانان و خلیفه آمده چنین است: «ان من اذهب الله الرجس عنهم و طهرهم تطهیرا... لانهم معصومون من کل سوء مطهرون من کل فاحشة» (نجفی، ۱۳۲۳: ج ۸، ص ۴۳۲). (خداوند هرگونه زشتی و پلیدی را از آنان دور کرده ... به جهت اینکه آنان از هر بدی معصوم و از هر عمل زشتی پاک و مطهر می‌باشند). تمسک به آیه تطهیر (احزاب، ۳۳) برای عصمت ائمه اطهار از مهمترین ادله نزد شیعه است.

۳-۳-۶ علم امام

لازمه حفظ دین، اصلاح امور مردم و هدایت خلق به سوی حق از مهمترین شؤونات امام است. این امر بدون علم و آگاهی کامل از دین میسر نیست، لذا خداوند فرمود: آنکه خلق را به راه هدایت و طریق سعادت رهبری می‌کند سزاوار پیروی است (یونس، ۳۵).^۱ در روایات نیز آمده: اگر امام عالم نباشد ممکن است شرایع و احکام الهی را تغییر دهد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۶۸، ص ۳۹۰). بنابراین علم به همه مراتب قرآن نزد آنان است، این علم، آنان را به پیامدهای اعمال آگاه، مانع گمراهی و سبب عصمت می‌شود، البته این علم غیر اکتسابی بوده و از فضل الهی می‌باشد. حضرت فاطمه علیها السلام در جمع زنان انصار و مهاجر به علم امام اشاره می‌نمایند: «ویحهم انی زعزعوها عن رواسی الرّسالة و قواعد النبوة و الدلالة و مهبط الروح الامین و الطّبین بامور الدنیا و الدین»؛ (طبرسی، ۱۴۱۶ق: ج ۱، ص ۱۴۷؛ صدوق، ۱۳۶۱: ص ۳) (وای بر آنان چرا نگذاشتند حق در مرکز خود قرار گیرد؟ و خلافت بر پایه نبوت استوار ماند و از خانه‌ای که جبرئیل در آن فرود می‌آمد به خانه دیگر بردند و حق را از دست علی که عالم به امور دین و دنیاست درآوردند). در کلمات حضرت، امامت دارای پایگاه محکم رسالت شمرده شده و غفلت از آن را زیان آشکار می‌دانند و امام را عالم به امور دین و دنیا معرفی کرد.

در جای دیگر از سخنان خود با تعریض بر جریان حاکم به علم امام علی اشاره کرده و می‌فرمایند: «ام انتم اعلمم بخصوص القرآن و عمومه من ابی و ابن عمی».

۱. آیات دیگری در قرآن وجود دارد که برای توجیه علت اعطای رهبری به افرادی که از طرف خداوند، به علم او استدلال شده است در قرآن کریم آمده: «هو زاده بسطة فی العلم...» (بقره، ۲۴۷). وقتی بنی اسرائیل به سلطنت طالوت اعتراض کردند خداوند فرمود: او را در دانش بر شما برتری بخشیده است.

فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان

۳-۴) امامت در نگاه حضرت فاطمه علیها السلام

امت در مورد خلافت، اختلاف نظر داشتند و هیچ گونه وحدت نظری در بین آنان نبود؛ لذا حضرت تأکید داشت که امامت از آن ما اهل بیت است و مصداق آن نیز علی بن ابی طالب است و خداوند اطاعت و پیروی از اهل بیت را سبب برقراری نظم، ره آورد امامت و رهبری آنان را عامل وحدت و دوری از تفرقه قرار داده است. «فجعل الله اطاعتنا نظاما للملة و امامتنا اماناً للفرقة» (طبرسی، ۱۴۱۶ق: ج ۱، ص ۱۲۴). سپردن امامت جامعه به دست دیگران علاوه بر این که موجب تشتت جامعه می شود غصب است: «نقضت عهدالله... فی امیر المؤمنین علی علیه السلام». همچنین فرمودند: «خلاف حکم خدا و سنت رسولش امامت او را غصب کردند» «امامته مقتضه علی غیر ما شرع الله» (ابن شهر آشوب، بی تا: ج ۲، ص ۴۹)؛ حضرت زهرا می خواست جریان حاکمیت اسلامی از آمیخته شدن به هواهای نفسانی دور بماند و حکومت را که بنا به حکم خدا و رسولش متعلق به امام علی علیه السلام بود به وی برگرداند. لذا بیشتر حجم سخنان باقی مانده آن حضرت حول محور امامت است که در تمام دوران زندگانی اهل بیت مورد تأیید آنان و قریب چهارده قرن است که مورد تأیید پیروان آنان قرار گرفته و از اصول مسلم تشیع است.

۳-۵) اثبات امامت امامان شیعه

از دیگر باورهای شیعه اعتقاد به تعداد دوازده امام از نسل علی و فاطمه که نه نفر از آنان از نسل امام حسین علیه السلام هستند، می باشد. در کلمات نورانی دخت گرامی رسول خدا صلی الله علیه و آله چنین آمده: «خلف بعد خلف حتی یقوم قائمنا التاسع من ولد الحسین» (نیاطی، ۱۳۸۴: ج ۲، ص ۱۲۳). البته اشاره به تعداد امامان شیعه از نسل امام علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام که بعدها نیز مورد تأکید امام صادق علیه السلام و سایر ائمه بود در

امامت در اندیشه و کلام حضرت زهرا علیها السلام

مواردی دیگری نیز اشاره شده است که عبارتند از:

- «و اسماء الاوصیاء من ولدی»؛ (کلینی، ۱۳۸۸ق: ج ۱، ص ۵۲۷؛ صدوق، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ص ۴۹).

- «فیها اسماء الائمة من ولدی»؛ (صدوق، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ص ۴۷؛ طبرسی، ۱۴۱۶ق: ج ۲، ص ۱۳۶).

- «و ان بعلی سید الاوصیاء و ولدی سادة الاسباط»؛ (صدوق، ۱۴۱۷ق: ص ۶۹۱؛ فتال نیشابوری، ۱۳۸۶: ص ۱۴۴؛ ابن حمزه، ۱۴۱۲ق: ص ۲۸۷).

۳-۶) ادله اثبات امامت امیرالمؤمنین

حضرت فاطمه امامت را تنها مختص به اهل بیت و مصداق آن را نیز در زمان خود امام علی علیه السلام می دانست و در مواردی که ذیلاً بیان می شود؛ به این امر با ذکر اسم امام علی علیه السلام اشاره کرده است.

- علی علیه السلام پدر امت «ابوا هذه الامة محمد و علی»

- علی علیه السلام بهترین جانشین رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم: قال رسول الله «علی خیر من اخلفه فیکم»

- حدیث غدیر خم: «واعجباہ انسیتم غدیر خم... علی خیر من اخلفه فیکم»

- علی علیه السلام امام و خلیفه رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم (با استناد به حدیثی از پیامبر): «و هو

الامام و الخلیفة بعدی»؛ از این سخن برمی آید که خداوند متعال در امتداد رسالت

رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم خود شخص علی بن ابی طالب را برگزید!

۱. البته شواهد حدیثی و تاریخی فراوانی هست که خداوند خود امام علی بن ابی طالب را برگزید مانند این که همه را از مسجد بیرون کرد و او را داخل کرد یا حدیث نجوی، حدیث رایت (خیر) و...

- علی علیه السلام مولای مسلمانان، با استناد به حدیث غدیر خم: «من كنت مولاه فعلي مولاه»

- علی علیه السلام برای رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم همانند هارون برای موسی، با استناد به حدیث منزلت: «انت منی بمنزلة هارون من موسی»

- علی علیه السلام امامی ربانی و آسمانی: «و هو الامام الربانی»

- علی علیه السلام عالم ترین اشخاص به قرآن، «ام انتم اعلم بخصوص القرآن و عمومه من ابی و ابن عمی»

- علی علیه السلام محور امامت، «هو الامام الربانی... و سلاله الاطیاب».

۳-۷ امامت امام دوازدهم

حضرت با اشاره به تعداد امامان شیعه، نه نفر از آنان را از صلب امام حسین علیه السلام و نفر آخر آنان را امام مهدی علیه السلام معرفی کرده و فرموده است:
- «و تسعة من صلب الحسين ائمة الابرار»؛ نه نفر از امامان از فرزندان حسین پیشوایان نیک هستند؛

- «هذه اسماء الاوصياء اولهم ابن عمی و احد عشر من ولدی آخرهم القائم»؛
حضرت در جواب سؤال جابر که از صحیفه نزد حضرت فاطمه سؤال کرد فرمود:
این نام اوصیا و جانشینان رسول خداست که نخست آنان پسر عمویم علی بن ابی طالب و یازده تن از آنان از فرزندان منند و آخرین آنان قائم است (صدوق، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ص ۵۲؛ حرعاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۶، ص ۳۴۵).

موارد یاد شده از باورها و خطوط کلی مورد قبول شیعه بود که در خطبه یا برخی کلمات نورانی که از حضرت زهرا علیها السلام به ما رسیده وجود داشت و همواره مورد تأکید اهل بیت نیز بوده است.

فهرست منابع

< قرآن کریم

< ابن ابی الحدید: «شرح نهج البلاغه»، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بی‌جا، دار احیاء تراث العربی، بی‌تا.

< ابن بابویه قمی: «الامامة والتبصرة»، قم، مدرسه الامام المهدي (عج)، ۱۴۰۴ق.

< ابن حمزه طوسی (م ۵۶۰ هـ): «الثاقب فی المناقب»، تحقیق نبیل رضا علوان، قم، انصاریان، ۱۴۱۲ق.

< ابن حنبل، احمد: «مسند احمد» (م ۲۴۱ هـ) بیروت، دار صادر، بی‌تا.

< ابن سعد، محمد (م ۲۳۰ هـ): «الطبقات الكبرى»، تصحیح عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.

< ابن شهر آشوب، محمد بن علی: «مناقب آل ابی طالب»، قم، المطبعة العلمیه، بی‌تا.

< ابن طاووس: «الطرائف فی معرفة الطوائف»، قم، خیام، ۱۳۹۹ق.

< ابن طیفور، ابو الفضل احمد بن ابی طاهر: «بلاغات النساء»، قم، انتشارات شریف الرضی، بی‌تا.

< ابن عبد ربّه، احمد بن محمد (م ۳۲۸ هـ): «العقد الفرید»، تصحیح احمد امین، ابراهیم الیاری و عبد السلام هارون، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۴۰۳ق.

< ابن عبد الوهاب، حسین: «عیون المعجزات»، نجف، دارالحیدریه، ۱۳۶۹.

< ابن قتیبه، محمد بن مسلم: «الامامة و السياسة»، قم، منشورات الرضی، ۱۳۶۳.

< اربلی، علی بن عیسی: «كشف الغمة فی معرفة الائمه علیهم السلام»، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۵ق.

< امینی، عبد الحسین: «الغدیر»، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۳۹۸ق.

< ایوب، سعید: «از ژرفای فتنه‌ها»، ترجمه حسن اسلامی، ج ۱، قم، مرکز بررسی‌های اسلامی الغدیر، ۱۴۱۳ق.

< بحرانی، ابن میثم: «قواعد المرام»، تحقیق سید احمد حسینی، قم، مطبعه الصدر، ۱۴۰۶ق.

< بحرانی، سید هاشم: «غایة المرام»، تحقیق سید علی عاشوری، بی‌جا، بی‌تا.

< برقی، احمد بن محمد بن خالد: «المعاسن»، تحقیق سید جلال الدین حسینی، ج ۱، دارالکتب العلمیه، بی‌تا.

فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان

- «بلاذری، احمد: «انساب الاشراف»، تصحیح سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۷ق.
- «بیهقی، احمد بن الحسین (م۴۵۸): «السنن الكبرى»، بیروت، دارالفکر، بی تا.
- «جوهری بغدادی، ابوبکر احمد بن عبدالعزیز: «السقیفه و فذک»، تحقیق محمد هادی امینی، بیروت، شركة الکتبی، ۱۴۱۳ق.
- «حاکم نیشابوری، محمد بن محمد (م. ۴۰۵هـ): «مستدرک الحاکم»، تحقیق یوسف المرعشلی، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق.
- «حرعاملی، محمد بن حسن: «وسائل الشیعه»، قم، تحقیق مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۴ق.
- «حلی، حسن بن یوسف: «باب حادی عشر»، قم، موسسه مطبوعاتی علامه، ۱۴۰۳ق.
- «حلی، حسن بن یوسف: «کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد»، تحقیق حسن زاده آملی، قم، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق.
- «خزاز قمی، (۳۲۹م): «کفایة الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر»، تحقیق عبداللطیف الکوهمری، قم، انتشارات بیدار، بی تا.
- «خصیبی، حسین بن حمدان: «الهدایة الكبرى»، بیروت، مؤسسة البلاغ، ۱۴۱۱ق.
- «شهرستانی، محمد بن عبد الکریم: «الملل و النحل»، تحقیق محمد بن فتح، قاهره، مكتبة الانجلو، بی تا.
- «صدوق، محمد بن علی (م. ۳۸۱هـ): «الخصال»، تحقیق علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین، بی تا.
- «صدوق، محمد بن علی (م. ۳۸۱هـ): «عیون اخبار الرضا»، بیروت، مؤسسة الاعلمی، ۱۴۰۴ق.
- «صدوق، محمد بن علی: «معانی الاخبار»، تحقیق علی اکبر غفاری، بی جا، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱.
- «صدوق، محمد بن علی (م. ۳۸۱هـ): «الامالی»، قم، مؤسسة البعثة، ج ۱، ۱۴۱۷ق.
- «صدوق، محمد بن علی (م. ۳۸۱هـ): «علل الشرایع»، نجف، المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۶ق.
- «طباطبائی، سید محمد حسین: «المیزان»، ج ۱، قم، اسماعیلیان، ۱۳۹۴ق.

امامت در اندیشه و کلام حضرت زهرا علیها السلام

- «طبرسی، ابو منصور احمد بن علی: «الاحتجاج»، تحقیق ابراهیم بهادری و محمد هادی به، تهران، انتشارات اسوه، ۱۴۱۶ق.
- «طبرسی، محمد بن جریر: «تاریخ الرسل و الملوک»، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۴، بیروت، دارالتراث العربی، بی تا.
- «طوسی، علی بن الحسین، «تمهید الاصول»، مصحح مشکاة الدین، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۳.
- «غزالی، محمد: «الاقتصاد فی الاعتقاد»، قاهره، مکتبه الجندی، ۱۳۹۳ق.
- «قتال نیشابوری، محمد (م. ۵۰۸هـ): «روضة الواعظین»، تحقیق سید محمد مهدی سید حسن، قم، منشورات رضی، ۱۳۸۶.
- «فیاض لاهیجی، ملا عبدالرزاق: «گوهر مراد»، تصحیح زین العابدین قربانی، تهران، وزرات فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.
- «قرطبی، ابو عبدالله انصاری: «اللقاب الرسول و عترته»، قم، مکتبه المرعشی، ۱۴۰۶ق.
- «قمی، شیخ عباس: «بیت الاحزان»، قم، دارالحکمه، ۱۴۱۲ق.
- «قمی، محمد بن حسن: «المعد النضید»، بی جا، دار الحدیث، ۱۳۴۳.
- «کحاله، عمر رضا: «اعلام النساء»، دمشق، المطبعه للماشمی، بی تا.
- «کلینی، محمد بن یعقوب (م. ۳۲۹هـ): «اصول کافی»، تحقیق علی اکبر غفاری، مطبعه حیدری، ج ۳، ۱۳۸۸ق.
- «مادلونگ، ویلفرد: «جانشینی محمد صلی الله علیه و آله»، ترجمه احمد نمایی و دیگران، مشهد، آستان قدس رضوی، ج ۱، ۱۳۷۷.
- «مجلسی، محمدباقر: «بحار الانوار»، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۴۰۳ق.
- «مسعودی، علی بن حسین: «مروج الذهب»، قم، دارالهجره، ۱۴۰۹ق.
- «مطهری، مرتضی: «امامت و رهبری»، قم، صدرا، ۱۳۶۸.
- «مطهری، مرتضی: «دوره کامل آشنائی با علوم اسلامی»، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۲.
- «مظفر، محمد حسن: «دلایل الصدق»، قاهره، دارالمعلم، ۱۳۹۶ق.

فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان

- «مفید، محمد بن محمد بن نعمان: «الجمل و النصرة لسيد العترة في حرب البصرة» تحقيق سيد علي مير شريفی، قم، مكتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۳ق.
- «نباطی، علی بن یونس: «الصراط المستقیم» مصحح باقر بهبودی، قم، المكتبة المرتضوية، ۱۳۸۴.
- «نجفی، هادی: «موسوعة احاديث اهل البيت (عليه السلام)»، بيروت، دار التراث العربي، ۱۳۲۳.
- «نراقی، احمد: «معراج السعادة»، بی‌جا، انتشارات جاوید، بی‌تا.
- «نویختی، حسن بن موسی: «فرق الشیعه» تحقيق محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، مكتبة المرتضوية، ۱۳۵۵.
- «نیشابوری (۵۰۴م): «مستدرک الصحیحین» تحقيق يوسف مرعشی، ج ۳، بيروت، دارالمعرفة، ۱۴۰۶ق.
- «وجدی، محمد فريد: «دائرة المعارف القرن العشرين»، بيروت، دارالمعرفة، ۱۹۷۱م.
- «هیثمی، نورالدین علی بن ابی بکر: «مجمع الزوائد و منبع الفوائد»، بيروت، دارالکتب العلمية، ۱۴۰۸ق.
- «یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب: «تاریخ یعقوبی»، بيروت، دار صادر، بی‌تا.
- «_____: «شعاعی از تیر اعظم حضرت محمد مصطفی (ص)» (رهیافتی به منظومه فکری حضرت آیه الله خامنه‌ای)، تدوین دفتر فرهنگی فخرالانامه، تهران، سروش، ۱۳۸۵.